

ייצוגי הממלוכים במחשבה המצרית המודרנית, 1952-1919

על- יד
יל-קאונג סונג

תקציר

מטרת עבודה זו לבחון את האופנים, שבהם אינטלקטואלים והיסטוריונים מצריים מודרניים התייחסו אל העבר הממלוכי, כדי לנסות ולגבש הבנה ברורה על תפיסתם את הממלוכים והתקופה הממלוכית. על פי חלוקתם לתקופות של ההיסטוריונים המצריים עצמם, נבחן את ייצוגם של הממלוכים בשתי תקופות היסטוריות: הסולטנות הממלוכית (1250–1517) והממלוכים תחת השלטון העות'מאני (1517–1811), תוך התמקדות בעיקר בשנים 1760–1811. על מנת לנתח ולהשוות באופן ביקורתי בין היבטים של ייחוד, ניגוד, ודמיון בייצוגיהם רבי הפנים של הממלוכים בין השנים 1919 ו-1952, נדון בעיקר בספרות ההיסטורית של היסטוריונים ואינטלקטואלים מייצגים.

על אף השפעתם הגדולה של הממלוכים על הזיכרון הקולקטיבי המצרי, ובפרט על המחשבה המצרית המודרנית, כמעט לא נחקר הנושא עד כה ברצינות. הסבר אחד אפשרי לכך הוא שחוקרים עכשוויים הדגישו הדגשה יתרה ייצוגים סטראוטיפיים שליליים של הממלוכים בספרות ההיסטורית המצרית. אולם כפי שנראה, היסטוריונים ואינטלקטואלים מצריים רבים הציגו את הממלוכים באופן חיובי ואת התקופה הממלוכית וסולטניה אף כסמלים לאומיים. מטרת המחקר הנוכחי לשפוך אור על היבט חיובי זה, אשר הוזנח עד כה, של הזיכרון ההיסטורי ביחס לממלוכים, ודרך כך, לבחון בחינה רצינית, כיצד הפיקו היסטוריונים ואינטלקטואלים מצריים תועלת מן הזיכרון ההיסטורי על אודות הממלוכים, למטרותיהם הפוליטיות והאידיאולוגיות.

מהיבטה של הפסיכולוגיה הקוגניטיבית, מחקר זה על ייצוגיהם של הממלוכים, קרוב מאוד למחקר זיכרון הפרט (individual memory) והזכירה הקיבוצית (collective remembrance). לפי סיוון ווינטר: "מאחר שזיכרון קולקטיבי הינו פעילות של פרטים הנפגשים בציבור כדי להיזכר בעבר, ייטיבו היסטוריונים לעשות, אם יבחנו את ממצאיהם של פסיכולוגים קוגניטיביים על האופן שבו זיכרון מתרחש".

במילים אחרות המחקר שואף להציג בחינה ביקורתית של צורות הזיכרון, וההנצחה הציבורית של הממלוכים והתקופה הממלוכית, שפותחו בשנים 1919–1952 כדי לחגוג את המודרניזציה המצרית ומאבקה של מצרים לשחרור לאומי. בתקופה זו גובשה הזהות הלאומית באמצעות קהילה מדומינת. בנושאי ההנצחה שימשו אירועים דרמטיים ודמויות מפתח היסטוריות, שמילאו תפקידים מכריעים בדרכה של האומה לניצחון, שחרור לאומי וקידמה. שיטות הזכירה מעניקות מעמד אלמותי לרגעי הגבורה ולפרטים הגיבורים של האומה, ומספרות את הדרמה הלאומית. פירותיהם של מאמצי ההנצחה הללו היו יצירת תרבות מונרכית או לאומית של הנצחה וזיכרון, ששימשה דוגמה ומקור השראה לאומה המתפתחת.

כאמור, בחינתה הביקורתית של ההנצחה הציבורית של התקופה הממלוכית, היא חלק משדה המחקר הנרחב יותר של לימודי הזיכרון (memory studies). בעשורים האחרונים זכה מחקר הזיכרון

הקולקטיבי לבחינה ביקורתית נרחבת מאד מהיסטוריונים, סוציולוגים, אנתרופולוגים, ומבקרי תרבות. פרץ מחקר זה אף זוכה לכינוי 'שיגעון הזיכרון' (memory mania).

בשנות העשרים ובייחוד בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים, התאמצו היסטוריונים לאומניים מצריים לפרש מחדש את ההיסטוריה המצרית ממבט מצרי עצמאי, במקום מהיבט היסטוריוגרפי ערבי-אסלאמי, או מהיבטם ההיסטוריוגרפי המערבי של אוריינטליסטים אירופיים. פירוש מחדש זה כלל מעורבות בשיח על אמנציפציה ושיקום, תוך המרצת המצרים לשחרר את זיכרונם הקולקטיבי מנטלן של היסטוריות זרות, לטהר את מודעותם ההיסטורית מדעות קדומות כפויות מחוץ, ולחלץ זיכרון קולקטיבי מצרי ייחודי שיוכל לשמש יסוד איתן לתודעה מצרית לאומית חדשה. להשקפת הלאומניים, כתיבת ההיסטוריה המצרית "כפי שבאמת הייתה", פירושה היה, שחזור ההיסטוריה המצרית באופן שהציג את "מהותה הטריטוריאלית", כלומר את הקשר בין אלפי השנים והחשוב ביותר, שבין עמק הנילוס לעם המצרי.

בה בעת, גוייסו היסטוריונים מונרכיסטים, שגיבוריהם היו מוחמד עלי (Muhammad 'Alī), איברהים (Ibrāhīm) ואיסמאיל (Ismā'īl) למיזם 'עבדין' (Ābdīn) של המלך פואד. נבע מכך, שהיסטוריונים מונרכיסטים התרכזו בעיקר ברפורמות ופיתוח במנהל, בצבא, בעבודות הציבוריות ובחינוך, בימי מוחמד עליו צאצאיו. נוסף על שני נרטיבים אלה, של הלאומניים והמונרכיסטים, המשיך הנרטיב העות'מאניסטי של המאה הקודמת לרחף בנופו של הזיכרון הקולקטיבי המצרי.

מאוחר יותר בשנות השלושים של המאה העשרים, לעומת זאת, החלו מתחרות שלוש מגמות היסטוריוגרפיות על הגמוניה בחברה המצרית: האקדמיה שבראשיתה, ההיסטוריוגרפיה המונרכיסטית והמסורת הלאומנית-פופולרית. על אף שההיסטוריונים באקדמיה אימצו את ההיסטוריוגרפיה המונרכיסטית, ובכלל זה את מוקד העניין, ההנחות, שיטות העבודה, סגנון הכתיבה, ומעל הכל—האוריינטציה הפוליטית, הם העתיקו עם הזמן את מרכז עניינם ממוחמד עלי ומשפחתו, לאנשים רגילים, ופיתחו אידאולוגיה של מקצועיות, ובכך בידלו עצמם מהיסטוריונים עממיים וחובבניים.

בשנות השלושים הופיע סגנון חדש של לאומיות מצרית; בעוד שבשנות העשרים ותחילת שנות השלושים שלטה לאומיות מצרית טריטוריאלית ובדלנית, ניתן להגדיר את התקופה שלאחר 1930 כתקופה של לאומיות על-מצרית (supra-Egyptian nationalism), אשר בה צצו שלוש אידאולוגיות על-מצריות שונות: לאומיות אסלאמית מצרית, לאומיות מצרית אינטגרלית ולאומיות מצרית-ערבית. מתוכן זכתה הלאומיות המצרית-ערבית לייצוג הפומבי הנרחב ביותר ולמעמד הרם ביותר, כפי שמעידה התקבלותו בקרב ערבים ומוסלמים מחוץ למצרים. ניתוח ביקורתי של תפיסותיהם של אינטלקטואלים והיסטוריונים עות'מאניסטיים, מונרכיסטיים, אקדמאים, ולאומניים כלפי הממלוכים, יעניק לנו אמצעי להבנת הדרכים שבהן סופר העבר הממלוכי, על מנת להוציא אל הפועל ולקדם מיזמים מצריים שונים של מודרניות ולאומיות.

ייצוגים 'היסטוריים' רשמיים של הממלוכים הופצו על ידי המונרכיה המצרית והופיעו בצורה נרחבת בספרי לימוד של בתי ספר ובארכיוני 'עבדין'. זיכרון רשמי היה מנגנון אחד מרבים, שמהם שאב השלטון המצרי לגיטימיות, ואשר עודדו את שליטתו בחברה המצרית, לנוכח קריאות תיגר מקבוצות אופוזיציה. לא מפליא, אם כן, שמוחמד עלי וצאצאיו היו הגיבורים הראשיים בנרטיב המונרכיסטי.

את הצגת החיובית של הסולטנות הממלוכית ניתן למצוא, כאמור, למרבה ההפתעה, הן בחיבורים ההיסטוריים של פרויקט 'עבדין', והן בספרי הלימוד של בתי הספר. ההיסטוריון של פרויקט 'עבדין', גסטון וויט (Gaston Wiet), דן באריכות רבה בתקופה הממלוכית ותיארה כתקופה מפוארת של

כוח צבאי ותרבות. הילולם הניכר של הסולטנים הממלוכים בספרי הלימוד של בתי הספר, בא במסגרת מאמצים של המחברים לספר את ההיסטוריה המצרית ממבט המתרכז במצרים, והמנהיגים הממלוכים מופיעים בתיאורים ההיסטוריים כסולטנים מצריים או ערביים. הפיכתם של גיבורים היסטוריים למצריים או ערביים משקף את השפעת הלאומיות המצרית על ספרי הלימוד של בתי הספר.

בניגוד לסולטנים הממלוכים, ששימשו מושא להתפארות, מופיעים הַבְּיִים הממלוכים מתקופת השלטון העות'מאני כרוזנים מדכאים, למעט עלי בֵּי אל-כביר (Alī Bey al-Kabīr) המוצג כמבשרה של הלאומיות המצרית.

בשונה מצורות רשמיות של זיכרון, מגוון זיכרונות מומצאים על אודות הממלוכים מצאו את דרכם אל הזיכרון הציבורי; אינטלקטואלים לאומניים רבים, משלל מגמות הלאומיות, ובכללן לאומיות הטריטוריאלית, האינטגרלית, האסלאמית והערבית, ניצלו במוצהר את העבר הממלוכי על מנת לעצב קהילה מצרית מדומיינת המבוססת על זיכרון היסטורי לאומי. הם עשו זאת על ידי הצגת סולטנים ממלוכים ראויים לציון כגיבורים לאומיים מצריים, אשר בלמו את המונגולים והצלבים. זהותם של הסולטנים הממלוכים השתנתה, בהתאם לנטייתו האידאולוגית של הכותב, ופעמים שהוצגו כמצריים, פעמים כמוסלמים ופעמים כערביים. היסטוריונים ואינטלקטואלים לאומניים רבים אף טענו שהממלוכים העפילו אל פסגת התרבות האסלאמית או הערבית, והוציאו מתחת ידיהם את האומנות, המדע והארכיטקטורה המעולים ביותר, בהאמינם שהאדרה זו תמריץ את מצריים להשיב לה את תהילת העבר.

אינטלקטואלים והיסטוריונים לאומניים מסוימים אף הרחיקו לכת והציגו את הסולטנים הממלוכים הגדולים כאיקונים יוצרי תרבות מופלאה. אחרים ציירו סולטנים ממלוכים כגון בייבארס (Baybars) ואייבק (Aybak) כמנהיגי צדק, שדאגו לנשים והשיבו להן את זכויותיהן וחירותן, כדי למתוח ביקורת עקיפה על אי-שוויון מגדרי. אחרים ביקרו במרומז את המונרכיה המצרית של ימיהם על ידי שימוש בדיכוי וברודנות של הממלוכיים, כמטאפורה לשלטונה השרירותי של זו.

לעומת זאת, מהבְּיִים הממלוכים שמהתקופה העות'מאנית, נשללה הלגיטימיות, וזאת על ידי הצגתם כנציגי משטר מיושן ששיתף פעולה עם הקולוניאליסטים הבריטים והצרפתים המדכאים והמושחתים.

השוואת זיכרונות היסטוריים על אודות הממלוכים, שמקורם בזיכרון הרשמי, לאלה שמקורם בזיכרון הציבורי, מעלה כי אין הבדל משמעותי בין שני סוגי הזיכרון. שניהם מציגים את התקופה הממלוכית כתור זהב, ואילו את הַבְּיִים הממלוכיים כנציגי עידן אפל של קולוניאליזם ודיכוי.

הייצוגים ההיסטוריים של הממלוכים מגוונים, אך אף על פי כן, ניתן להבחין בשני דפוסים ברורים בנוף ההנצחה במצרים של תחילת המאה העשרים. בחינת תיאורי הַבְּיִים הממלוכיים שתחת השלטון העות'מאני, מעלה שההיסטוריונים ואינטלקטואלים עות'מאניסטים ומונרכיסטים נטו להדגיש את הנחשלות והדיכוי של הַבְּיִים כדי לחזק את סדר היום האידאולוגי והפוליטי שלהם, דהיינו על מנת להאדיר את האימפריה העות'מאנית כמגינתה הרחומה והחסידה של מצרים לנוכח הקולוניאליזם המערבית, או כדי לרומם את מוחמד עלי כמבצע רפורמות ומושיע של אמת, שהוביל את מצרים לקידומה והתפתחות.

בניגוד לכך, הדגישו היסטוריונים ואינטלקטואלים לאומניים, את מעלותיהם הטובות של הסולטנים הממלוכים הגדולים, ובפרט את הרחבת השטחים והניצחונות על המונגולים והצלבים כהוכחה היסטורית לגדולתה של מצרים. ייצוגים חיוביים אלה שוללים את ההנחה המוסכמת, שההיסטוריונים המצרים החזיקו ברובם בתפיסה שלילית כלפי הממלוכים. מטרת ההיסטוריונים והאינטלקטואלים

הלאומניים הייתה כפי הנראה, להגדיר מחדש את הזהות המצרית על ידי שחזור זיכרון לאומי- היסטורי לטובת מדינת הלאום המצרית בראשית דרכה.

לסיכום, במחשבה המצרית וזכרון הקיבוצי המצרי בין המושגים שמסמלים הממלוכים ניתן למצוא למשל: בוגדנות, עבר, דיכוי, עשיית רע ושלטון מושחת, אך גם תהילה, גאווה, לאומיות מצרית בראשית דרכה ותקוות לעתיד. במילים פשוטות ניתן לומר כי מרבית ההיסטוריונים המונרכיסטיים והאקדמיים השתמשו בממלוכים כסמלים לרשע, דיכוי ורודנות, למעט עלי ביי אל-כביר המוצג כגיבור לאומי, וכנגדם העלו ההיסטוריונים הלאומניים את הסולטנים הממלוכים ואת עלי ביי אל-כביר לדרגת סמלים של הלאומיות המצרית אך שללו את הלגיטימיות של הֶבְיִים הממלוכים כרודנים ואנטי-לאומיים. ניגודים כה בולטים וקוטביים בין ייצוגים שונים של הממלוכים, בנוסח טוב-רע או לאומי-אימפריאליסטי וכדומה, הם פרי תקופה סוערת במצרים, שבה היסטוריונים רבים, שהחזיקו בהשקפות שונות או סותרות על המודרניזציה ועל מדינת-הלאום נאבקו על אמונותיהם.